

‘De Franse literatuur in Vlaanderen’

J.-M. Klinkenberg

bron

J.-M. Klinkenberg, ‘De Franse literatuur in Vlaanderen.’ In: M. Rutten en J. Weisgeber (red.), *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit*. Standaard Uitgeverij, Antwerpen 1988, p. 517-529.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/klin014fran01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

De Franse literatuur in Vlaanderen

door prof. dr. J.-M. Klinkenberg

Een Franse literatuur in Vlaanderen?

Zoals bekend, aanvaardde de burgerij aan weerszijden van de taalgrens bij het onafhankelijk worden van België het Frans als voertaal. Aldus voltrok zich een ontwikkelingsproces dat sinds het Bourgondische tijdperk aan de gang was en in de 18e eeuw een bijzondere versnelling kende.¹ In Vlaanderen bereikte de verfransing in de tweede helft van de 19e eeuw geleidelijk aan haar hoogtepunt; de hervernederlandsing van het openbaar leven kreeg vanaf 1930 een juridische vorm, doordat de wetgeving steeds meer met het principe van de territorialiteit van de standaardtalen rekening ging houden.

Op zijn minst werd het literaire leven in België diepgaand beïnvloed door deze situatie, waarop we hier niet verder ingaan. Voor de Vlaamse literatuur spreekt dat vanzelf. Het geldt evenzeer voor de Franstalige literatuur, hoewel beide literaturen zich veelal naast elkaar hebben ontwikkeld, en wel zonder veelvuldige of opvallende wisselwerking. Toch wordt de ontwikkeling van de Franstalige literatuur bepaald door de sociolinguïstische toestand in twee opzichten, waaraan twee chronologische fasen beantwoorden. De eerste beïnvloeding is direct van aard en stemt overeen met wat de Sovjetrussische criticus L.G. Andrejev een 'centripetale' fase heeft genoemd²; in deze periode overheerst het begrip 'Belgische literatuur', waartoe niet alleen schrijvers uit Brussel of Wallonië bijdragen, maar ook tal van schrijvers die sociologisch gesproken hun wortels hebben in de Vlaamse gewesten. De tweede beïnvloeding is indirect en beantwoordt aan een 'centrifugale' fase. In die tijd wordt de ideologische kritiek op het begrip 'Belgische literatuur' uitgewerkt en streven de Frans-Belgische schrijvers ernaar, op een andere manier de relaties te definiëren die zij met de Franse literatuur, zoals die te Parijs wordt beoefend, onderhouden. Een relatie die in dit stadium veelal als versmelting of gelijkgerechtigdheid wordt omschreven. Deze kritiek op een 'Belgische literatuur' heeft nog steeds haar beslag niet gekregen en we kunnen gerust zeggen dat het in de eerste fase ontwikkelde model de literaire debatten in Franstalig België blijft beïnvloeden. Wij kunnen dan ook stellen, dat de Vlaamse bijdrage aan deze literatuur bepaalde sporen heeft achtergelaten in de controversen.³

Dat de Vlaamse invloed op de Franse letteren uit de 19e eeuw direct is geweest, hoeft niemand te verbazen. Die literatuur komt inderdaad tot ontwikkeling in een milieu dat literair gesproken niet nauwkeurig kan worden beschreven, maar uit een sociologisch oogpunt gemakkelijker valt te omschrijven. Bekend is, dat de sociale klasse die bij de oprichting van de Belgische staat was gebaat, die van de vrije beroepen, de middenstand, de magistratuur, het leidinggevend personeel (in een rake formulering merkte Henri Pirenne op, dat het Congres 'wetten voor de middenstand zal maken').

‘Juist de grote bewegingsvrijheid van de bourgeoisie, die zich evenals alle overheersende klassen van haar behoefte aan “reduplicatie” via de cultuur bewust was, heeft de specificiteit van de Belgische instellingen bepaald’.⁴ Nu was deze opkomende ‘transregionale en transetnische’ klasse⁵ bijna geheel Franstalig; de Franse standaardtaal overheerste de streektalen van het noorden tot het zuiden van het land. Slechts in deze taal kon de heersende klasse in het eerste stadium van het censuskiesrecht haar politieke en dus ook haar culturele uitdrukkingsmiddel vinden. De door de burgerlijke Franse Revolutie uitgewerkte ideologie inzake streektalen⁶ vond hier inderdaad - met een belangrijke nuance, waarop wij zullen terugkomen - een nieuwe uitdrukkingvorm. In dit verband meende men dat de ‘tongvallen’ op zich waarden vertegenwoordigden die nog met het Ancien Régime samenhangen. Een echte maatschappelijke vooruitgang kon slechts worden bereikt door ze te verdringen ten gunste van een modern, universeel en revolutionair medium. Men vindt de weerslag van deze opvatting o.a. in de volgende regels van André van Hasselt (1806-1874):

L'esprit de rivalité et d'antagonisme que nos vieilles communes et surtout le double élément constitutif de la population beige, le roman et le thiois, ont établi en Belgique, nous semble déjà s'opposer avec assez de force à une fusion complète de ces deux principes, et, par suite, à l'établissement d'une nationalité beige, - pour que l'on ne cherche pas à morceler le pays d'une manière plus tranchée encore, à achever de le couper en deux, à isoler de plus en plus les Flandres, à les empêcher de s'asseoir une bonne fois au banquet de la civilisation moderne, comme si la Belgique était trop grande et trop homogène.⁷

De literatuur die nu zou ontstaan, zou dus in het teken van het unitarisme staan. Ondanks de door literaire genootschappen als De Taal is Gansch het Volk en De Olijftak opgerichte bewegingen zou de produktie van de jongere bourgeoisie in de Franse literatuur moeten worden opgenomen.

De symbolische rol van de Vlaamse cultuur

Paradoxaal genoeg is de verdringing van het Vlaams (het Nederlands) uit het literaire leven niet volledig. Daarmee begint eerder een dialectische verhouding tussen beide culturele krachtvelden, een verhouding die nog steeds niet is onderzocht.⁸ De Vlaamse of beter gezegd de Nederlands-Belgische literatuur - de rechtzetting is van belang - of liever de voorstelling van de Vlaamse cultuur en waarden die daarmee worden geassocieerd, zullen bepaalde literaire praktijken in Franstalige kringen in de hand werken. Het paradoxale bestaat vooral hierin, dat juist wanneer in België een literair nationalisme wordt opgebouwd, zodat alleen de verspreiding van het Frans geschikt lijkt te zijn om de intellectuele ontvoogding en de culturele homogeniteit van het land te verzekeren, dat zelfde nationalisme de voorstelling van de Vlaamse cultuur nieuw leven inblaast. Een verschijnsel dat de historicus Henri Pirenne - een beetje al te simplistisch - aan de ‘overprikkeling van het nationalistisch gevoel’ toeschrijft.⁹

Men moet zich inderdaad de precieze ideologische functie van dit tussen 1830 en 1839 ontwikkelde literair nationalisme herinneren. Zonder er verder op in te gaan¹⁰, kunnen wij dan opmerken dat het overeenstemt met de ‘cohesie-ideologie’ (die gevaren van binnen bezweert) en de ‘individuatie-ideologie’ (die gevaren van buiten bezweert), uitgewerkt door de sociale klasse die de Belgische revolutie tot eigen profijt had gemonopoliseerd. Hierbij gaat de opzet van de mythe van de ‘Belgische

ziel' - zeer lang vóór Edmond Picard (1836-1924)-gepaard met de 'stabiliserings-factoren' en het 'gezond verstand' die voor deze klasse karakteristiek zijn, alsook met de opzet van een utilitaristische kunsttheorie, die de letteren omschept tot een symbolisch surrogaat voor handel en oorlog.

In een dergelijke context treedt het Vlaams (het Nederlands) naar voren als een bolwerk tegen de 'republikeinse besmetting':

La langue défend les masses de la funeste contagion de l'erreur et du vice; elle établit un blocus moral empêchant l'infiltration de mœurs étrangères qui ne sont propres qu'à fausser l'esprit d'un peuple et à dénaturer ses sentiments.¹¹

De Vlaamse culturele bijdrage wordt aldus binnen het geheel van de 'Belgische literatuur' het noodzakelijke bestanddeel, dat opweegt tegen de door de Franse literatuur opgedrongen invloed, een literatuur 'die vol is (druipt) van misdaad en zedenbederf.'¹²

Dit perspectief leidt tot een sociolinguïstische verdeling van de aan iedere cultuur toebedeelde functies. De eerste - de Franse - zal binnenslands een cohesiefactor zijn en naar buiten universaliteit en tevens bevestiging betekenen; de andere zal binnenslands een intieme, huiselijke sfeer oproepen en naar buiten een onderscheidingsfactor uitmaken. Geen andere rolverdeling heeft Van Hasselt in de reeds vermelde studie voor ogen; volgens hem heeft het Vlaams:

...aussi une mission à remplir, en concourant à la grande oeuvre de réhabilitation nationale, commencée en 1830. Elle a à prêter son concours à l'autre pour contribuer à remettre en relief tout ce qu'il y a de fruste dans notre histoire civile, politique, commerciale, artistique et littéraire. (...) Ainsi donc, que l'idiome flamand se cultive, mais non pas avec la prétention d'être opposé à la véritable langue des idées, à la langue française. Qu'il se cultive pour l'intelligence de notre histoire, de notre passé, des choses qui ne sont plus, des hommes qui ne sont plus.¹³

Dergelijke thematiek zal men even later aantreffen bij Charles de Coster (1827-1879), die wellicht het schoolvoorbeeld is van de 'Belgische' schrijver.

Wallons, songeons que ces Flamands que l'on craint, cette langue que quelques-uns voudraient voir mourir, sont la source vive de notre nationalité, l'antique élément germanique, digue puissante contre l'envahissement des tendances françaises (...) Puisqu'il nous faut deux langues, adoptons-les toutes deux, que l'une soit celle de notre gouvernement et de nos relations; mais que l'autre soit celle de notre intérieur et de notre vie intime de peuple.¹⁴

Het droombeeld van het Noorden

De Vlaamse culturele bijdrage aan de Frans-Belgische literatuur kan het best samengevat worden met één enkel woord: het Noorden.

Heel vlug had inderdaad wat we het nationalistische denken hebben genoemd, zijn grenzen verkend. Al was het te verdedigen zolang de sociohistorische omstandigheden bleven bestaan die tot de formulering hiervan hadden geleid - overigens in overeenstemming met het labiele evenwicht van de staat en de leidende klassen¹⁵ -, het gold niet meer zodra een literaire produktie van een bepaald gehalte het licht zag. Vanaf de jaren veertig zijn de Belgische schrijvers dus bereid over de grenzen te kijken. Daar de afkeer van de onderstelde gebreken van de literatuur in Frankrijk geenszins

had afgenomen, zullen de Germaanse landen hun voortaan modellen en inspiratiebronnen bezorgen.

De eerste tekst waarin dit idee tot uiting komt, is het voorwoord tot de bundel *Rameaux* van de dichter Ernest Buschmann (1814-1854).¹⁶ Het Germaanse genie wordt hier uitgespeeld tegen het Latijnse, dat o.m. als volgt wordt gekenmerkt:

le malaise profond, le découragement, le doute bien près de formuler la négation, l'isolement et la froideur de l'âme, résultats d'une analyse qui s'est attachée trop souvent à dissoudre le ciment social. Dans le Nord, le champ intellectuel n'est pas jonché de ruines; la philosophie n'a point déraciné les croyances; l'enthousiasme de la pensée et du cœur s'est allié à une érudition immense; les peuples n'ont abdiqué leur type national, ni dans leurs moeurs ni dans leur expression littéraire. (...) Oui, le Nord avec l'immensité et la profondeur de ses élaborations intellectuelles; le Nord avec son entraînement poétique et ses recherches laborieuses; ses travaux sur le passé et ses aspirations vers l'avenir; le Nord avec ses édifications, ses idées, la persistance de ses travailleurs, ses luttes quelquefois; l'enthousiaste et pensive Allemagne; l'Angleterre avec son esprit critique et positif, son grand poète dramatique, ses historiens et ses romanciers; l'Écosse, l'Irlande, le Danemark avec l'originalité de leurs chansons populaires; la Russie qui s'éveille; la Norvège qui, tout en perfectionnant l'enseignement du peuple, concourt à éclairer l'histoire de l'antique Scandinavie; l'Islande enfin avec son Edda si large dans son allure poétique, si étonnante dans sa théogonie; - tels sont les éléments principaux dont le contact avec le génie propre à la Belgique, ses légendes nationales, ses vieilles traditions et la richesse de ses documents historiques, peut lui donner une littérature.

Die visie op het Noorden zal het hele verloop van de Frans-Belgische literatuur tot het begin van de 20e eeuw zodanig beïnvloeden, dat de formule *noordelijkheid + Franse taal* de inhoud zelf van deze literatuur kan samenvatten. Francis Nautet (1855-1896), de eerste markante geschiedschrijver van de Belgische letteren, maakt hiervan gebruik.¹⁷ Juist door dit samenvoegen van tegenstellingen zal advocaat Edmond Picard, zoon van een Waal en een Vlaamse, romanschrijver, dichter en enthousiast bezieler van *L'Art Moderne* (1881-1914), de 'Belgische ziel' definiëren¹⁸; hij zal sommige uitlatingen van latere schrijvers inspireren, nl. Camille Lemonnier (1844-1913) of Emile Verhaeren (1855-1916).¹⁹ Beide auteurs behoren tot de zgn. klassieke generatie, die omstreeks 1880 aan het woord komt in de belangrijke 'tijdschriftenbeweging', door *La Jeune Belgique* (1881-1897) en *La Wallonie* (1886-1892) geleid. Vanaf nu houden wij ons hoofdzakelijk bezig met de in die tijd geproduceerde literaire werken. In het midden van de vorige eeuw droegen twee factoren ertoe bij om het beeld van het Noorden tot een zuivere mythe te maken, in de volle betekenis van het woord. Het betreft allereerst de radicale breuk die door de rol van de respectieve talen binnen de Vlaamse gemeenschap werd veroorzaakt: het volk bezigt zijn dialect, terwijl de hogere stand en de middenstand die zich daarmee identificeert²⁰, tot het Frans hun toevlucht nemen. De breuk geeft aanleiding tot de ontwikkeling van een ingewikkeld beeldencomplex, dat op de onderstelde

kenmerken van de gemeenschap berust waarvan het volk als de grofste expressie wordt opgevat. Het is bekend dat de cijnsplichtige burger al gauw in de boeken *volk* noemde wat hij op straat *gepeupel* noemde. De tweede factor heeft met het tijdsclimaat te maken. De romantiek zegeviert; uiteraard is zij geneigd feiten en gedragingen in te passen in het schema van de zgn. Völkerpsychologie, d.w.z. de psychologie der naties, der volkeren en der rassen. Van deze denkwijze zal later Hippolyte Taines vermaarde positivistische formule de theoretische uitdrukking zijn: 'het ras, het milieu, het moment', m.n. het ras zoals Emile Verhaeren dat verheerlijkt:

Je suis le fils de cette race
 Dont les cerveaux plus que les dents
 Sont solides et sont ardents
 Et sont voraces,
 Je suis le fils de cette race
 Tenace
 Qui veut, après avoir voulu,
 Encore, encore et encor plus!²¹

‘Een landschap, een ziel, een stijl’

Men kan zich afvragen waarin deze ‘Vlaamse luchtspiegeling’ bestaat.²² Schrijvers, en vooral critici hebben zich daarover omstandig uitgelaten. Van Camille Lemonnier, de ‘maarschalk der Belgische letteren’, tot de dichter Charles van Lerberghe, van Emile Verhaeren tot de schilder James Ensor, bezitten wij ontelbare getuigenissen die het beeld geleidelijk aan preciseren. De omtrekken hiervan kunnen echter gemakkelijk tot een klein aantal grondlijnen worden herleid. Men kan inderdaad beweren dat het ‘noordelijke’ Vlaanderen dat de kern van deze literaire luchtspiegeling uitmaakt, eerst een landschap was, vervolgens een psychologisch temperament, uiteindelijk een schrijftrant.

Eerst het ‘landschap’, dat geheel en al gedruktheid en nattigheid is. Het zet tot nederigheid en inspanning aan, terwijl de nevel de totstandkoming van droomgestalten in de hand werkt. Hier overheerst de horizontaliteit, waarin zee en vlakte in elkaar vervloeien; daaruit kan echter ook de bovenzinnelijkheid ontstaan - een mythe, die Henri Michaux, een Waal uit Parijs, negatief heel goed typeerde:

Et cette campagne flamande d'hier! on ne peut la regarder sans douter de tout. Ces maisons basses qui n'ont pas osé un étage vers le ciel, puis tout à coup file en l'air un haut clocher d'église, comme s'il n'y avait que ça en l'homme qui pût monter, qui ait sa chance en hauteur.²³

In verband daarmee zou men de ruwe beschrijvingen moeten herlezen die Georges Eekhoud (1854-1927) in *Kees Doorik* (1883) van het Kempense boerenleven heeft gegeven, het milieu waarin ook de verhalen van Neel Doff (1858-1942) zich afspelen. Men zou moeten terugkeren naar Marie Gevers' (1883-1975) geheimzinnige en alledaagse platteland (*Paix sur les champs*, 1941), opnieuw luisteren naar de Schelde en het geraas van de overstromingen in *La Comtesse des digues* (1931), eveneens door Marie Gevers, alsook naar de regen bij Charles van Lerberghe (1861-1907). Met Van Lerberghe zou men moeten slenteren langs de begijnhoven, hallen, belforten en gevelhuizen, nu eens ingedommeld in de droom der historie dan weer verlevendigd door handel en industrie: men denke aan Verhaerens *Les Forces tumultueuses* (1902), *La Multiple splendeur* (1906) en zijn fresco *Toute la Flandre* (1904-1911). Met Max Elskamp (1862-1931), de gevoelige, maniakale liefhebber van zeldzame boeken, vreemdsoortige zaken en ongewone syntactische zinswendingen (*La Chanson de la rue Saint-Paul*, 1922), zou men moeten dromen van de kaaien in de havens; men

zou nog eens moeten luisteren naar Jacques Brel's *Le plat pays*, wellicht een van de mooiste huldezangen die ooit aan een mythische ruimte zijn gewijd.

Het Vlaanderen uit de literatuur is tevens een 'temperament', dat Paul Valéry heeft

proberen samen te vatten in de volgende bewoordingen - waarin we nogmaals op de term *ras* stuiten.

Cette race que distingue une alliance particulière de fougue et de langueur, de violente activité et de tendance contemplative, qui est ardente et patiente, sensuelle parfois jusqu'à la fureur et tantôt toute détachée du monde sensible, retirée dans les châteaux mystiques que l'âme secrètement se construit sur les confins de l'intelligence de la nuit.

Van dit temperament heeft een criticus, B. Marion, alle facetten, zij het dan op wijdlopijge wijze, trachten te omschrijven:

Cette sérénité, cet équilibre un peu lourd, cette force, cette rondeur, cette abondance, ce coloris plantureux, cette raison, cette douceur aussi, cette santé, ce réalisme pratique, cette mysticité contenue, ce besoin biologique d'initiative, d'indépendance, de combativité dans ce peuple de paysans, de mineurs, de carriers, de batteurs de cuivre, de tisserands et de métallurgistes, qui est aussi un peuple de peintres, de poètes, de musiciens, de dentellières, de verriers, de tapissiers, de jardiniers et d'horticulteurs. Apre au travail comme au plaisir, laborieux, jovial ou taciturne, audacieux mais prudent, pratique et persévérant, impatient d'un joug trop visible, l'homme de chez nous n'apparaît jamais complètement dominé par la fatalité ou par la mort, comme c'est le cas dans les pays du Sud; il ne se laisse pas non plus entraîner par une sensualité dévorante. Ses plaisirs exubérants ne sont peut-être pas très raffinés, mais ses travaux ne le sont pas non plus principalement et le climat ne lui épargne pas ses rigueurs. Il ne craint pas l'aventure mais, pour l'ordinaire, de vie sédentaire et de tempérament réfléchi, il ne la recherche pas; toutefois, quand elle se présente, il sait y déployer toutes ses qualités d'homme tenace et entreprenant, d'homme du Nord. Vivant sous un ciel gris, il est habitué à chercher le soleil et la lumière, ou plutôt des images de soleil et de lumière dans les étoffes, les costumes, les bannières, les vitraux, les cuivres, les cristaux, la vaisselle, les tableaux, les bières et les vins renommés. De sentiment spontané, son expression est sincère: il dit volontiers ce qu'il aime: bien boire et bien manger, vivre indépendant, posséder sa maison, élever sa famille à sa guise, déployer toute son énergie dans son métier, maintenir les traditions accumulées par les générations précédentes et retrouver ses amis dans la société de billard, de tir à l'arc ou de jeu de boule, qui les réunit. D'éducation chrétienne, il ne fréquente pas toujours l'église, mais il a cependant une morale de quartier, ou, si l'on veut, de paroisse.²⁴

Dergelijke beeldspraak, waarbij mis op kermis rijmt, komt de liefhebber van schilderkunst vertrouwd voor; ook hij is een Vlaanderen tegengekomen waar alles taart, worst en pannekoek is, wat de klok slaat, waar alles aan Breughel, Teniers en Jan Steen herinnert; dit Vlaanderen zal hij in volle pracht terugvinden in de *Légende d'Ulenspiegel* (1867), waarin Tijl zeker tegen Pallieter opweegt. Daarnaast zijn er

echter ook de primitieve gedragingen, die de regionalistische schrijvers uit het einde van de 19e eeuw volgens een reeds behaviouristische techniek hebben geschetst, o.m. de reeds genoemde Georges Eekhoud met de verhalen uit *Kermesses* (1884), met het van mensen krioelende Antwerpen uit *La Nouvelle Carthage* (1888) en met de schooiers uit *Cycle patibulaire* (1892), of ook nog Georges Virrès (1869-1946), met zijn Kempense plattelanders en zijn Limburgse kleinstedelingen (*La Glèbe héroïque*, 1899; *La Bruyère ardente*, 1900).

Tussen Ruusbroec en Beckett in staat de angst van de Gentse toneelschrijver Maurice Maeterlinck (1862-1949), die bij het verschijnen van *La Princesse Maleine* (1889) als een nieuwe Shakespeare werd begroet. Zowel in *L'Intruse* (1890) als in *Pelléas et Mélisande* (1892) brengt een zelfde onrust oerkrachten in beweging. Verder kan ook worden gewezen op Michel de Ghelderodes (1898-1962) getormenteerde, grinnikende, woeste maskers, die onophoudelijk gebeden en verwensingen met elkaar laten af-

wisselen, nl. in *La Balade du Grand Macabre* (1935), *Mademoiselle Jaire* (1942), *Hop Signor!* (1938) en *Fastes d'Enfer* (1943).

De Franstalige literatuur uit Vlaanderen vertegenwoordigt ten slotte ook een 'stijlvorm'. De Vlaamse schrijver heet een schilder te zijn, terwijl zijn Waalse collega aan zelfbeschouwing en psychologische ontleding de voorkeur zou geven. Als men de reeds vermelde regionalisten met die uit het Zuiden, o.a. Hubert Krains, Maurice des Ombiaux, Edmond Glesener, vergelijkt, blijkt de tegenstelling niet ongegrond. Albert Giraud (1860-1929), de gangmaker van *La Jeune Belgique*, had hier een treffende formule voor:

L'histoire de la Belgique littéraire, c'est l'histoire d'un peintre qui se met à écrire et qui, tout en rompant avec la tradition de sa race, s'y conforme encore en lui désobéissant.

Het is een gemakkelijk spel, zoals een andere Vlaming, Franz Hellens (1881-1972), aantoonde, om schrijvers en schilders samen te brengen: Maeterlinck en Memlinc, De Coster en Bosch, Elskamp en de Primitieven, De Ghelderode en Ensor, en om ten slotte Eugène Demolders (1862-1919) *Route d'Emeraude* (1899) bij Ruysdael, Van Dijk en Rembrandt te doen aansluiten. Maar wie zich bij dit spel te ver waagt, loopt het gevaar zich Magrittes ironische opmerking omtrent 'vegetarische kunstenaars' op de hals te halen...

Een ander kenmerk van de Frans-Vlaamse stijl kan wellicht verklaard worden vanuit een minder subjectief standpunt. Het gaat om de barokke taal. Doordat het Frans voor de schrijver een taal is die - hoewel ze zijn moedertaal is - alle binding met haar milieu heeft verloren, kan dat resulteren in een gevoel van taalonzekerheid. Een van de manieren om dat complex te boven te komen - de andere is het hypercorrecte taalgebruik - bestaat erin, de uit onzekerheid voortvloeiende afwijkingen te aanvaarden door ze in te lassen in een geheel, waarin bewuste afwijkingen gaan overheersen. Daarmee zou men rekenschap kunnen geven van Charles de Costers archaïsmen, die overigens met belgicismen en flandricismen afwisselen²⁵, van De Ghelderodes overladenheid en rabelaisiaanse taalscheppingen, van Eekhouds raffinementen, van het mengsel van humor en griezelige details van Jean Ray (1887-1964), van de vreugde die de fantasie van Paul Neuhuys (1897) aan het woordenspel beleeft (*Le Canari et la cerise*, 1921; *L'Herbier magique d'Uphysaulune*, 1949; *Salutations anversoises*, 1954).

Stijl, temperament, landschap: dat zijn de drie dimensies waarin de verbeelding van de literaire critici zich ongedwongen beweegt, terwijl ze onder het mom van het Tainiaanse positivisme naar oorzakelijke verbanden en complementaire relaties zoeken:

Er zijn twee polen of, beter gezegd, twee hoofdstromingen in de Belgische roman, die eigenlijk minder ver van elkaar verwijderd zijn dan schijnbaar het geval is (...), nl. het regionalisme en de droomwereld (...) In onze literatuur wordt immers naast een realistisch-beschrijvende constante een mystieke constante aangetroffen. Deze literatuur, die uit droom en nevel bestaat en waarin het lyrisme met de weergave van de dagelijkse

werkelijkheid rivaliseert, weerspiegelt wel degelijk het beeld van onze bodem: van motregen doorweekt, aan de westenwind blootgesteld en stralend van zon, overal leven en vruchtbaarheid tijdens kortstondige opklaringen.²⁶

Een ‘Frans-Vlaamse literatuur’?

Vlaamse luchtspiegeling (of eigenlijk Belgische luchtspiegeling, want niet zonder opzet heeft de nationalistische kritiek de retorische figuur van het *pars pro toto* gebruikt), beeld van het Noorden - de formules die we hebben gebruikt, komen feitelijk op het volgende neer: aan de Franse literatuur schonk Vlaanderen niet alleen enkele generaties van schrijvers, maar ten noorden van het Franse taalgebied maakte het ook een laboratorium uit voor nieuwe uitdrukkingsmiddelen (die waarmee de symbolistische school is gaan experimenteren), en tevens bezorgde het de verbeeldingswereld een aantal exotische thema's. Het gaat wel degelijk om de verbeelding. Het is nu zaak om de bijdrage van bovengenoemde schrijvers tot de Vlaamse cultuur scherper af te bakenen. Dat kan het best gebeuren aan de hand van twee voorbeelden, nl. de twee schrijvers die beter dan wie ook Vlaanderen in hun werk hebben weergegeven, nl. Charles de Coster en Michel de Ghelderode.

Er zijn voortreffelijke studies verschenen over hetgeen *La Légende et les aventures d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak au pays de Flandre et d'ailleurs* aan Vlaanderen verschuldigd is, zowel wat de thematiek als wat de geest van het werk betreft.²⁷ Dit grootse epische fresco (1867), dat midden in een cultureel vacuüm werd geschapen door een schrijver die tot dan toe niets dan tegenspoed had ondervonden (1827-1879), is vaak in verband gebracht met de zgn. Vlaamse schilderkunst.²⁸ Maar ook de linguïstische vormgeving van het werk werd als Vlaams gekenmerkt. Overigens verspreidde de auteur zelf deze opvatting: ‘Het Oudfrans’ - zo zei hij in een lezing - ‘is de enige taal die het Vlaams goed vertaalt’.²⁹ Deze uitspraak werd door tientallen Nederlands- en Franstalige critici herhaald; ook door anderen, o.m. door een Sovjetgeleerde, die op zijn beurt beweerde dat ‘het Oudfrans op wonderlijke wijze dicht bij het Vlaams staat’!³⁰ Om de licht archaïsch getinte sfeer te scheppen die het epos boven de anekdotiek van het onderwerp verheft,³¹ maakt De Coster weliswaar gebruik niet alleen van ontleningen aan het Frans uit vroegere eeuwen, of van neologismen, echter ook, in tal van gevallen, van Nederlandse woorden en wendingen. Dat kunnen letterlijke ontleningen (vooral vaktermen) zijn, maar opmerkelijker zijn de slaafse navolgingen: inversies, omzetting van woorden in samenstellingen (*le jardin de l'église* i.p.v. *het kerkhof*) en idiomatische uitdrukkingen (*tu lui fis route* i.p.v. *tu l'accompagnes*, te vergelijken met *hij deed hem weg*, of *une heure ou trois* i.p.v. *deux ou trois heures*, onder invloed van *een uur of drie*). Kunnen deze talrijke interferenties, die af en toe van De Costers kennis van vooral Brabantse dialectvormen getuigen, bij de oningewijde Franstalige lezer de indruk wekken waarvan de critici gewagen? In feite kan ieder vertaald woord worden beschouwd als een wat speelse gril binnen een aan afwijkingen rijke taal. Een onpersoonlijke zinswending als *Il nous est joie de quitter la terre de servitude* is de vertaling van *het is ons een genoegen of genot*, maar schijnt ook degelijk Frans te zijn. Saint-John Perse of Claudel zouden iets van dien aard hebben kunnen schrijven. De Nederlandse termen zijn hier weliswaar talrijk genoeg; uithangborden, vloeken, toponiemen, persoonsnamen verbinden het epos met zijn land van herkomst, terwijl archaïsmen dezelfde rol spelen ten opzichte van een vrij vaag omschreven verleden. Beide vervreemdingseffecten - het geografische én het chronologische - lopen voor de lezer in en door elkaar; hij ‘meent een verhaal te lezen dat opgedoken is uit een andere eeuw, uit een andere

traditie, en dat zich nog steeds met de levenskracht van het volk voedt'.³² Deze synthese kon echter alleen bereikt worden door het samengaan van een Vlaamse terminologie met een stijlverfijning die haar beste procédés aan het verleden van de Franse taal ontleende.³³

Adhémar Martens, die later De Ghelderode zou heten en omstreeks 1950 bijval zou oogsten, gaat meestal door voor het toonbeeld van de ‘Vlaamsgezinde Franstalige auteur’, zoals de uitdrukking luidt die hij een van zijn woordvoerders in de mond legde³⁴; zelf beweerde hij vaak: ‘In mij is alles Vlaams, behalve de taal die ik toevallig gebruik’.³⁵ Bekend is de actieve rol die De Ghelderode in het Vlaamsch Volkstooneel speelde; van 1927 tot 1932 voerde het *Images de la vie de saint François d'Assise*, *Le Voleur d'Etoiles*, *Barabbas* en *Pantagleize* op en het vormt zo de grondslag van belangrijke delen van zijn oeuvre. Maar dat De Ghelderode een deel hiervan in het Nederlands zou hebben geconcipieerd en zelfs geschreven, is een telkens weer rondgestrooide legende, waarmee Roland Beyen heeft afgerekend.³⁶ Wat meer is: het Vlaams (het Nederlands) is klaarblijkelijk de schrijver van *Sortilèges* (1941) geheel vreemd gebleven; al zijn contacten met het Vlaamsch Volkstooneel gebeurden in het Frans, en de schaarse sporen die ons van zijn Nederlandse taalgebruik bewaard gebleven zijn, wijzen op een uiterst beperkte woordenschat, waarbij hij overigens grove fouten maakte.³⁷ Toch is dat, wat zowel De Ghelderode als De Coster betreft, ten slotte bijzaak. Van belang is dat voor hem Vlaanderen een personage is geweest, of een literair begrip, zoals blijkt uit de openingsregel van een bundel die als titel van deze bijdrage had kunnen fungeren: *Vlaanderen is een droombeeld* (1953). Aldus De Ghelderode: ‘Wie Vlaanderen zegt, slaakt geen oorlogskreet meer, doch spreekt een poëtisch-magische bezwering uit’.³⁸

Na 1920: het afscheid van het Noorden

Aan iedere droom komt nu eenmaal een einde. De sociologische evolutie van de Belgische Staat zou het einde van het ‘noordelijke zinsbedrog’ betekenen. Het na Wereldoorlog I verworven algemeen kiesrecht stelde de door het censuskiesrecht gevoede mythe aan de kaak. Jules Destrée (1863-1936), de Waalse politicus, openbaarde wat vandaag de dag vanzelfsprekend lijkt: er zijn geen Belgen, er zijn slechts Walen en Vlamingen. Voortaan was het dus afgelopen met de culturele synthese, die voor de schrijvers uit 1880 een doorleefde werkelijkheid was geweest. Gewestelijke eentaligheid is nu aan de orde, de bourgeoisie leert opnieuw Vlaams (Nederlands) spreken, terzelfder tijd wordt het schrijverschap mogelijk voor mannen en vrouwen uit andere maatschappelijke standen. Tal van schrijvers die vroeger het Frans hadden gekozen - zoals eertijds Casanova in zijn *Mémoires* of Frederik II van Pruisen - schrijven thans in het Nederlands; ze verwerpen dus de Franse literatuur precies op het ogenblik waarop nieuwe ideologische en esthetische stromingen verschijnen, die voor verse krachten in Wallonië de algemene literaire beweging in Frankrijk openstellen.

Het verleden geeft echter vaak aanleiding tot heimwee. In het interbellum zullen we nog Fransschrijvende Vlaamse auteurs tegenkomen.

De belangrijkste onder hen werden reeds vermeld: De Ghelderode, Marie Gevers, Paul Neuhuys, Jean Ray. Vermeldenswaard zijn ook nog Franz Hellens (1881-1972), die na in 1915 de Côte d'Azur te hebben ontdekt, de vermenging van de Franse en de Frans-Belgische literatuur (in *Le Disque vert*, 1922-1955) aanmoedigde en tevens in de literatuur het kubisme, het futurisme, de Amerikaanse filmkunst en de negerkunst

verspreidde (*En ville morte*, 1906; *Les hors-le-vent*, 1909; *Mélusine*, 1920; *Réalités fantastiques*, 1923; *Documents secrets*, 1932; *Frédéric*, 1935; *Le Magasin aux Poudres*, 1936); Paul Willems (1912), de zoon van Marie Gevers en de auteur van toneel-

stukken waarvan de kommerloze tover geleidelijk aan het veld ruimt voor een zwaarder symbolisme (*La Ville à voiles*, 1966; *Les miroirs d'Ostende*, 1974); Suzanne Lilar (1901), de schrandere essayiste van *Le Malentendu du deuxième sexe* (1969), schrijfster van romans (*Le Divertissement portugais*, 1960) en toneelstukken (*Le Burlador*, 1945); haar dochter Françoise Mallet-Joris; Robert Guiette (1895-1976), de belezen Gentse romanist, wiens poëzie een juist besef van de traditie verbindt met de luister van een buiten alle scholen om beoefend surrealisme (*L'Allumeur de rêves*, 1927; *Tabatières à musique*, 1934); de dadaïst Geert van Bruaene (1891-1964), directeur van diverse Brusselse galerieën enz. Maar deze Frans-Vlaamse schrijvers getuigen slechts van het verleden: zij zijn de erfgenamen van vroegere generaties en vertegenwoordigen een traditie die tot uitsterven gedoemd is.

Hun verdwijning laat echter sporen achter. Het belangrijkste is het isolement waarin de Frans-Belgische schrijvers geconfronteerd worden met de normen van een sterk gecentraliseerde cultuur. Daar in de Franse taal het Parijse apparaat 'de gangmaker is van de beperkte en hoogst rechtmatige produktie' (de 'goede literatuur')³⁹, moeten de officiële literaire instellingen (uitgevers, critici enz.) in België zich met een weinig rechtmatige produktie tevredenstellen, wat de geproduceerde teksten over het algemeen onvermijdelijk een tweederangs status verleent. De Frans-Belgische schrijver zit dus in de klem van een dilemma: ofwel moet hij het bestaan van een apart, louter Belgisch literair domein geloofwaardig maken (maar wegens de begrensdheid hiervan komt de waarde van zijn werk niet aan bod en gelden zijn aanspraken op rechtmatigheid dan ook niet), ofwel moet hij zich assimileren en erkend worden door relevante Parijse instanties (wat slechts een vrome wens is, als men weet hoe in Frankrijk de markt voor symbolisch cultuurgoed functioneert). De eerste oplossing zou tot op zekere hoogte verantwoord zijn, indien het nationalistische ideaal nog steeds op het bestaan van Frans-Vlaamse schrijvers kon steunen. Tegenwoordig kan dat niet meer (behalve wat onwillig, zoals met Françoise Mallet-Joris, de dochter van Suzanne Lilar, in *Lettre à moi-même* het geval is). Deze oplossing moet dus noodzakelijkerwijs aanleiding geven tot een literatuur die op een leemte, en een gemis, het complementaire en het imaginaire ingesteld is: een Belgische literatuur is onmogelijk, en bij Frankrijk hoort de Frans-Belgische schrijver ook al niet. Hij hoort dus nergens thuis en zal zijn toneelstukken in onwezenlijke schouwburgen opvoeren, waarin alleen het Woord zal weerklinken. Dit is de laatste opdracht, het laatste erfstuk dat de Vlaamse cultuur aan de Frans-Belgische schrijver heeft vermaakt.⁴⁰

Dat de laatste zich zonder vreemde hulp van zijn taak zal moeten kwijten, valt niet te betwijfelen, zo duurzaam is in het buitenland het beeld van een noordelijke literatuur gebleken. Aldus Maurice Piron:

Voor het Franse publiek gaat de Belgische Literatuur aan het eind van de vorige eeuw schuil achter de Vlaamse puntgevels.⁴¹

In de ogen van het buitenland, nl. Frankrijk en Duitsland⁴², wordt de hele Belgische literatuur nog steeds beheerst door de klassieke generatie van 1880, die voor het eerst optrad in het tijdschrift *La Jeune Belgique* (twaalf jaar vóór het ontstaan van *Van Nu en Straks*); de latere schrijvers, hoe opmerkelijk die ook zijn, onderscheiden zich onvoldoende van hun Parijse collega's.⁴³ Sinds 1913 - toen de eerste belangrijke

studie over de Belgische literatuur in Frankrijk verscheen⁴⁴ - wordt het beeld aanvaard van een door het Vlaamse temperament gekenmerkte picturale literatuur. Nog vandaag de dag doet die de mythe opgeld. Voor de toonaangevende Franse weekbladen⁴⁵ is Jean de Bosschère (1878-1953), de pionier van het ‘amorfe’ vers, een goed voorbeeld

van de ‘onverbiddelijk buitenissige fantastiek’, die slechts Vlamingen eigen is; dat is immers normaal, omdat hij ‘een Belg was, ja zelfs een Vlaming’; Fernand Crommelynck (1885-1970), schepper van wrange paradoxen en taalvernieuwer (*Le Cocu magnifique*, 1920; *Tripes d'or*, 1925; *Une femme qu'a le coeur trop petit*, 1934; *Chaud et Froid*, 1934), wordt, hoewel hij in Frankrijk werkte en overleed, als ‘een groot dramaturg, een groot Vlaams dichter’ gewaardeerd. Dezelfde hoedanigheid wordt aan Paul Willems toegekend:

ce qui signale une tendance aux rêves, aux amours encloses, aux tragédies secrètes et domestiques, au mystère sous sa forme à la fois la plus banale et la plus profonde, à une quiétude pleine de cauchemars.

‘On ne prête qu'aux riches’, aldus het Franse spreekwoord. Ongetwijfeld heeft Vlaanderen heel wat aan de Franse literatuur geschonken; van haar kant dwingt die Vlaanderen een rol op, die het in de werkelijkheid al lang niet meer speelt, maar die hard tot de verbeelding van sommigen blijft spreken.

vert. door François van Elmbt

Eindnoten:

- 1 Over de geschiedenis van het Frans in Vlaanderen, zie b.v. M. DENECKERE, *Histoire de la langue française dans les Flandres (1770-1829)*, *Romanica Gandensia*, II-III, Gent 1954.
- 2 L.G. ANDREEV, *Sto let bel'gijskoj literatury* (Honderd jaar Belgische literatuur), Moskou 1967; zie J.-M. KLINKENBERG, *Nouveaux regards sur le concept de 'littérature belge'*. *A propos de Sto let bel'gijskoj literatury*, in *Marche Romane*, 1968, nr. 8.
- 3 Over de Frans-Belgische literatuur vóór 1940 raadplege men eerst G. CHARLIER en J. HANSE, *Histoire illustrée des lettres françaises de Belgique*, Bruxelles 1958. Meer bondige benaderingen in R. BURNIAUX en R. FRICKX, *La Littérature belge d'expression française*, Que sais-je, Paris 1973, en J.-M. KLINKENBERG, *La Littérature française de Belgique*, Paris 1980. Hieromtrent ook M. RUTTEN, *De cultuurstromingen in België*, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1885-1924, Utrecht 1956.
- 4 A.R. ZOLBERG, *Les origines du clivage communautaire en Belgique. Esquisse d'une sociologie historique*, in *Recherches sociologiques*, VII, 2, 1976, blz. 151. Oorspronkelijke tekst: ‘la liberté d'action remarquable de cette bourgeoisie, consciente comme toutes les classes hégémoniques de ses besoins de “reproduction” par le biais du domaine culturel, qui a déterminé la spécificité des institutions belges’.
- 5 *Ibidem*, blz. 156; zie ook IDEM, *The Making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1910*, in *Journal of Interdisciplinary History*, V, 1974, 2.
- 6 F. BRUNOT, *Histoire de la langue française*, IX (heruitgave: Parijs 1966), en M. DE CERTEAU, D. JULIA en J. REVEL, *Une politique de la langue: la Révolution française et les patois*, Paris 1975.
- 7 *Études philologiques et historiques belges*, in *Revue belge*, X, 1838, blz. 110.
- 8 ‘Interbelgische’ comparatistische onderzoeken waren tot voor kort ‘epistemologisch’ ondenkbaar. In de door ons genoemde ‘centripetale’ fase werden beide literaire producties louter in hun eigen aard beschouwd, wat de comparatistische werkwijze ontoepasselijk maakte; in de ‘centrifugale’ fase was ze het niet minder, wegens de radicale diskwalificatie van het Belgisch kader. Opmerkelijk is, in de eerste fase, dat de critici zelden verder zijn gegaan dan

- de eenvoudige en brute identiteitsaffirmatie. De werken, die de Belgische literaturen behandelen, stellen zich tevreden met het naast elkaar leggen van twee boekdelen (zoals A. MOR en J. WEISGERBER, *Storia delle letterature del Belgio*, Milano 1958) of, in het beste geval, met het na elkaar laten afwisselen van hoofdstukken (zoals P. HAMELIUS, *Introduction à la littérature française et flamande de Belgique*, Bruxelles 1921).
- Laten we eveneens opmerken dat de door Marnix van Sint-Aldegonde gebaande weg weinig werd gevolgd, en de gevallen van in beide landstalen publicerende schrijvers zeldzaam zijn. En dan nog, als het geval zich voordoet, vindt men weinig symmetrie tussen de twee panelen van het werk: Hendrik Conscience is slechts tot zijn 24e jaar een Frans-Belgisch schrijver geweest, d.i. één jaar vóór *De Leeuw van Vlaanderen*; Jean Ray (1887-1964), verteller van fantastische verhalen, auteur van *Malpertuis*, is maar zelden tweetalig geworden onder de schuilnaam John Flanders. Overigens, de eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid uitgezonderd, toen de stof weinig uitgebreid was, zijn de Frans-Belgische literaire tijdschriften, die hun aandacht aanhoudend op de Vlaamse letteren richten, schaars (er bestaan bekende uitzonderingen, nl. het tijdschrift *Ça Ira!*, te Antwerpen verschenen van 1920 tot 1923, en door P. Neuhuys bezielde).
- 9 *Histoire de Belgique*, VII, Bruxelles 1948, blz. 264.
 - 10 J.-M. KLINKENBERG, *L'Idéologie de la 'littérature nationale' (1830-1839)*, in *Studia Belgica, Aufsätze zur Literatur- und Kulturgeschichte Belgiens*, Universität Marburg 1980, blz. 135-154.
 - 11 P. DE DECKER, *Du pétitionnement en faveur de la langue flamande*, Bruxelles 1840, blz. 44.
 - 12 M.J.F. VAN DER VOORT, *Coup d'oeil sur la langue et la littérature flamande en Belgique, considérée comme langue et littérature nationale*, Anvers 1837, blz. 18. Een paar regels hierboven stelde de gangmaker van de Vlaamse Beweging de contradictie aan de kaak, die een tegelijk Belgische en Franstalige literatuur zou kenmerken (blz. 16). 'Ayez donc des littérateurs, faites tous vos efforts pour avoir une littérature; elle ne sera jamais une littérature nationale, ce ne sera qu'une littérature française et malgré vos cris et vos preuves, on vous dira si vous avez une littérature que n'avez-vous une langue'.
 - 13 *Ibidem*, blz. 106, 111.
 - 14 *Spectacle européen: Flamands et Wallons*, in *Uylenspiegel*, 27 januari 1861, opgenomen in *Charles De Coster journaliste* (uitg. door Camille Huysmans). Wat dit punt betreft, De Coster heeft er verschillende meningen op nagehouden; hij beveelt het behoud van het Waals aan naast het Vlaams, om zich te weren tegen de al te grote centralisering van de Franse taal, waarvan hij de voorrang niet in twijfel trekt.
 - 15 J.-M. KLINKENBERG, zie aant. 10.
 - 16 *Rameaux. Odes, satyres, ballades*, Anvers 1839, blz. 8, 11.
 - 17 *Histoire des Lettres belges d'expression française*, Bruxelles z.j. (1892-1893).
 - 18 De oorspronkelijke tekst: 'L'Âme belge! oui, elle se manifeste, multiple en ses facettes, mais unique en son noyau, originale et concentrée, substratum laissé au fond de la cornue en laquelle, durant vingt siècles, tant d'éléments divers, chauffés au feu des catastrophes, se sont décomposés et volatilisés par une alchimie titanique. L'Âme belge! Le Français qui vient du Sud, l'Allemand qui arrive de l'Est la discernent promptement, sinon dans son ontologie, sinon dans son étiologie et ses origines, au moins dans ses fins, sa téléologie. L'Allemand en Belgique se croit déjà dans un vague midi, en route pour la Provence; le Français se croit déjà plus ou moins dans le Nord, vers les latitudes de la Scandinavie (...) Tâchez de la voir en l'intime mixture où la clarté linéaire française est estompée par la sentimentalité vague allemande, où l'élégance latine s'invigore au contact de la rusticité germaine, où la finesse s'alourdit d'abondance, où la bonhomie s'achève en malice un peu grosse, où la vaillance dédaigne les empanachements, où les dehors sont sans raffinement tandis que le dedans recèle des aptitudes inépuisables à saisir, ressentir, exprimer toutes les nuances du coloris et de la pensée. Tâchez de la voir!' (*Revue encyclopédique Larousse*, n° 203, 24 juli 1897, blz. 598-599).
 - 19 Men komt ze ook tegen over de grenzen, b.v. bij S. ZWEIG, *Emile Verhaeren*, Leipzig 1910.
 - 20 B.v. J. KRUIJTHOF, *De samenstelling der Brusselse bevolking in 1842. Proeve tot opbouw der sociale stratificatie*, in *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 3, 1956.
 - 21 *Ma Race*, in *Forces tumultueuses*, Paris 1902.
 - 22 De uitdrukking ontleen ik aan H. DYSERINCK, *De Frans schrijvende Vlaamse auteurs van 1880 in de spiegel der Franse en Duitse literaire kritiek*, in *Spiegel der Letteren*, VIII, 1964-1965, blz. 9-30.
 - 23 H. MICHAUX, *Ecuador*, 1929.

- 24 B. MARION, *Définition des lettres belges*, in *Revue Générale Belge*, maart 1947, nr. 17, blz. 620-621.
- 25 J.-M. KLINKENBERG, *Style et archaïsme dans la Légende d'Ulenspiegel de Charles De Coster*, Bruxelles 1973.
- 26 G. SNEYERS, *Romanciers d'entre-deux guerres*, Paris 1941, blz. 294. De oorspronkelijke tekst: 'Il y a deux pôles ou plus exactement deux principaux courants dans le roman belge, moins éloignés en réalité qu'ils ne le sont en apparence (...): ce sont le régionalisme et l'onirisme (...). On trouve, en effet, une constante descriptive et réaliste en même temps qu'une constante mystique dans les lettres de notre pays. Et cette littérature de rêve et de brouillard, que le lyrisme dispute à l'emprise du réel quotidien, est bien à l'image même de notre sol trempé de bruines, balayé par les vents d'ouest et rayonnant de soleil, débordant de vie et de fécondité en de brèves éclaircies'.
- 27 U. VAN DE VOORDE, *Charles De Coster en de Vlaamsche idee*, Mechelen-Amsterdam 1930, en A. GERLO, *Charles De Coster en Vlaanderen*, Antwerpen 1959.
- 28 A. HELSMOORTELO, *Nog een woord over Ch. De Coster*, in *Onze Stam*, III, 1909, blz. 243-251. H. LIEBRECHT en G. RENCY, *Histoire illustrée de la littérature belge de langue française, des origines à 1930*, Bruxelles 1931, blz. 301: 'Dit naïeve en schilderachtige archaïsme verbond onze beginnende literatuur met de Vlaamse schilderkunst'. De oorspronkelijke tekst: 'Cet archaïsme plein de naïveté et de couleur rattachait notre littérature naissante à l'ancienne peinture flamande'.
- 29 Geciteerd door C. POTVIN, *Ch. De Coster. Sa biographie*, Bruxelles 1894.
- 30 B.-P. MITSKIEVITCH, *Charl' De Koster i stanovlenie realizma v bel'gijskoj literature (Ch. De Coster en de wording van het realisme in de Belgische literatuur)*, Minsk 1960, blz. 18.
- 31 Ons artikel, *Ecriture et universalité. Dans l'atelier de Charles De Coster*, in *La Pensée et les Hommes*, XXIII, mei 1980, blz. 361-370.
- 32 J. HANSE, *Hommage à Charles De Coster*, in *Bulletin de l'Académie Royale de Langue et de Littérature Françaises*, XXXVII, 1959, blz. 179. De oorspronkelijke tekst: 'qui croit lire une histoire surgie d'un autre siècle, venue d'une autre tradition, nourrie encore d'une sève populaire.'
- 33 Hieromtrent J.-M. KLINKENBERG, zie aant. 25.
- 34 R. BEYEN, *Michel de Ghelderode ou la hantise du masque*, Bruxelles 1971, blz. 439.
- 35 IDEM, *Michel de Ghelderode ou la comédie des apparences*, Paris 1980, blz. 1. De oorspronkelijke tekst: 'En moi tout est flamand, sauf la langue que j'utilise accidentellement'.
- 36 Ook IDEM, zie aant. 34, blz. 428-429.
- 37 *Ibidem*, blz. 432.
- 38 *La Flandre est un songe*, Bruxelles 1953, blz. 17. De oorspronkelijke tekst: 'Qui dit "Flandre" ne lance plus un cri de guerre, mais profère une formule de magie poétique'. Maar in een vroegere tekst (*L'Art belge*, februari-mei 1937, door R. BEYEN opgenomen, zie aant. 34, blz. 439) schreef de auteur: 'Wie "Vlaanderen" zegt, slaakt een onheuglijke oorlogskreet, maar spreekt ook een poëtisch toverwoord uit'. De oorspronkelijke tekst: 'Qui dit "Flandre" lance un cri de guerre immémorial, mais aussi profère une formule de magie poétique'. R. BEYEN (blz. 446) resumeert de standpunten door te onderstrepen dat, voor De Ghelderode, 'Vlaanderen een land van vergetelheid en toevlucht was, een soort vrije ruimte, waar geen enkele maatschappij hem het leven kon bederven'. De oorspronkelijke tekst: 'La Flandre était une terre d'oubli et de refuge, une sorte d'espace libre, où aucune société humaine ne pouvait lui gâcher la vie'.
- 39 Ik refereer aan de sinds de werken van de cultuursocioloog Pierre Bourdieu aanvaarde terminologie. (Zie nl. *Un art moyen. Essai sur les usages sociaux de la photographie*, Paris 1965; *Champ intellectuel et projet créateur*, in *Les Temps modernes*, nr. 246, november 1966, blz. 865-906; *Le Marché des biens symboliques*, in *L'Année sociologique*, XXII, 1973, blz. 49-126. Zie tevens J. DUBOIS, *L'institution de la littérature*, Paris-Bruxelles 1979.)
- 40 Deze zienswijze, die even ideologisch is als de vorige, komt het duidelijkst tot uiting in de voortreffelijke bundel met de betekenisvolle titel *La Belgique malgré tout*, Ed. J. Sojcher, Bruxelles 1980.
- 41 *Les Lettres françaises de Belgique*, in *Littérature française*, Paris 1968. De oorspronkelijke tekst: 'C'est par son pignon flamand que la façade de la Belgique littéraire est apparue au regard de la France, à la fin du siècle dernier'.
- 42 H. DYSERINCK, zie aant. 22; de auteur citeert nl. het werk van O. FORST-BATTAGLIA, *Die französische Literatur der Gegenwart*, Wiesbaden 1928, dat bij Vlaanderen Verlame, Mallarmé, Rimbaud, J.-K. Huysmans en A. Mockel inlijft!

- 43 Opmerkelijk is dat in het bekende Franse handboek 'Lagarde et Michard' een bijdrage (van de hand van R. GUIETTE) over de Belgische schrijvers werd opgenomen in het aan de 19e eeuw gewijde deel. Dit is niet het geval in het deel over de 20e eeuw of in het deel over de Franse letterkunde na 1945 (al vindt men hier wel hoofdstukken over de literatuur uit Quebec, zwart Afrika en de Maghreb).
- 44 A. HEUMANN, *Le Mouvement littéraire belge d'expression française depuis 1880*, Paris 1913.
- 45 In hoofdzaak: *Les Nouvelles littéraires*, *Le Magazine littéraire*, *Le Figaro littéraire*. Citaten werden verzameld in verband met een onderzoek naar het image van de Belgische literatuur in de Franse pers in de jaren 1968-1969 en 1978-1979. Vgl. ons artikel *Le dedans et le dehors, ou la légitimation des lettres belges par Paris*, in *Cahiers JEB*, nr. 1, 1984, blz. 123-135.